

ОМОШЕВА Г. А.

И.Арабаев КМУ, Бишкек

Omosheva G. A

I. Arabaev KSU, Bishkek

КЫРГЫЗ ЭЛ ЖОМОКТОРУНДАГЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК СӨЗ АЙКАШТАР

Фразеологические словосочетания в кыргызских сказках

Phraseological word combinations in Kyrgyz fairy tales

Аннотация: макалада элдик оозеки чыгармачылыктагы жомоктордо фразеологизмдик сөз айкаштардын өтө арбын кездешээри чыгармалар аркылуу далилденди. Алардын кыргыз лексикасынын байышына, жааштардын моралдык-эстетикалык тарбияланышына салымы зор экендиги изилденди. Өзгөчө адам сапаттарына байланыштуу фразеологизмдердин арбын экендиги жыйынтыкталды.

Аннотация: в статье показано, что в фольклорных кыргызских сказках встречается очень много фразеологических словосочетаний. Дается анализ их влияния на развитие лексики кыргызского языка, определяется их значение в морально-эстетическом воспитании молодежи. Сделаны выводы о том, что в сказках фразеологизмы, в основном, обозначают качества человека.

Annotation: in this scientific article proved that folklorisy tales there are so many phraseological phrase. Analyzed the impact of our vocabulary development and a lot of aesthetic education molodezhi. Bepokes conclusions that, in fairy tales generally idioms denoting qualities.

Негизги сөздөр: жомок; фразеологизм; табышмактар; макал-лакаптар; мораль; этика; фольклор; салт; философия.

Ключевые слова: сказка; фразеологизм; фольклор; загадки; пословицы; мораль; этика; традиция; философия.

Keywords: fairy tale; idiom; sharpness; riddles; proverbs; morals; ethics; tradition; philosophy.

Жомок - оозеки чыгармачылыкта кецири тараган, кебунче ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо турундегу чыгарма. Жомоктор ыр турунде да, кара сез формасында да болот. Фольклористика илиминин тажрыйбасына таянып жана ездук материалдарга жараша "Айбанаттар женундегу жомоктор", "Кереметтуу жомоктор", "Турмуштук жомоктор" болуп уч топко белунет. Жанрдык жактан алганда айбанаттар женундегу жомоктор кереметтуу же турмуштук жомоктон кескин айырмаланып, тузулушу боюнча да ез алдынчалыкка ээ. Жомоктун баяндама мунезу, сюжетинин кыска жана тактыгы, персонаждарынын типтуулугу жанрдык езгечелугун аныктайт. Айбанаттар женундегу жомоктордо аллегориялык маанидеги нравалык тарбия жатат.

Адамдардын ачкездугу, сарандыгы, карезгейлугу, акылсыздыгы, айлакерлиги жана ошол эле учурда достукка бекемдиги, боорукердиги ендуу, адамзатына тиешелуу кецири темадагы мунез-сапаттар чагылдырылат. Айбанаттар женундегу жомоктордун композициясы, стили женунде сез кылганда езгече диалог формасы кецири колдонулганы байкалат. Биздин макалабыз мына ошол жомоктордогу фразеологизмдик сез айкаштарды иликтееге алмакчы. Фразеологизм грек тилинен "айтылыш, сез, тушунук" деген сездерден алынган фразеологиялык сез айкаштар - тилдин туруктуу сез айкаштары же суйлемдер. Фразеологиздин курамындагы сездер ездерунун баштапкы туздун туз, негизги маанисинен ажырап, бир бутунге биригип, ойду курч, элестуу берет. Алар бир тилден экинчи тилге сезме сез которулбайт, которсо мааниси бузулуп кетет. Фразеологизмдердин тутумундагы сездердун алгачкы лексикалык маанилери жалпы бир фразеологиялык мааниге айланып, айда кандайдыр бир тушунук гана берилбестен, анын элеси, образы кошо чагылдырылат. Фразеологизмдердин тилде пайда болушу тарыхый керунуш.

Тилчи Сыдыкбек кызы Гулзат: "Фразеологизмдер тилдин байлыгы элдин буткул тагдыры, тарыхы менен тыгыз байланышта. Ал эми тилдин тарыхын уйренуу ошол тилдеги сездердун, сез тизмектеринин келип чыгышын билууден башталат. Тилдин лексикалык каражаттарынын келип чыгуу тарыхына кайрылуу ошол тилдин енугушунун белгилуу бир учурдагы абалын аныктоого мумкунчулук тузет. Тилдик каражаттардын келип чыгуу тарыхын билуу менен адамдын тилге болгон кызыгуусу артып, кеп маданияты женундегу тушунугу кецейип, кун санап есуп жаткан тилге, кепке болгон талаптары канааттандырылат. Кептин негизги каражаты болуп эсептелген сездердун, сез айкаштарынын, анын ичинде, суйлеген кебибизге керкемдук татым кошуп, айтылуучу ойду так-таамай, образдуу, жеткиликтуу билдируу учун колдонулган фразеологизмдердин келип чыгуу, айтылып калуу тарыхын иликтее тил илиминдеги езунче бир кызыктуу маселе болуп саналат. Тилибиздеги ат тезегин кургатпоо - «тез-тез каттоо», моюнга укурук тушуу - «жоошуу», ат соорусун салуу - «жактырбоо, араздашып калуу», сары изине чеп салуу - «артынан сая тушуу, куугунтукка алуу», ат тери кайтпоо - «убара болуу, эмгеги акталбоо» маанилерин билдирген кептеген фразеологизмдердин айтылышы да жылкы естурууге байланыштуу келип чыккандыгын белгилееге болот"[1]. Тилибиздеги тузак узген, жыт алуу, кулагынан уркуу сыяктуу фразеологизмдердин айтылып калышыда, жогорудагыдай, жан-жаныбарларга анчылык кылууга байланыштуу болсо, ийри тумшук, тырмак алды, шилекей алышуу сыяктуу фразеологизмдердин келип чыгышы ацчылыктагы куш салууга байланыштуу айтылгандыгын белгилееге болот. Кыргыз элине белгилуу тилчи Иманов Акеш:

"Кыргыз тилинин лексикасынан турдуу кесиптин турлеруне байланыштуу айтылып калган фразеологизмдер арбын кездешип, алар турмуштагы ар кандай керунуштерду, тушунуктерду сыпаттап керсетууде айтылуучу ойду керкем, таасын, жеткиликтуу билдируу учун ез маанисин жоготпой бугунку кунде да колдонулуп келе жатат. Фразеологиялык бирдиктер-айкалыштар - жеке сездун синоними катары да учурайт: коркту - журегу оозуна тыгылды; бекер, бош - эшек такалап журет, текей оттоп журет; вен табат - жумурткадан кыр чыгарат, бвийрктвн шыйрак чыгарат; квп, жыш-жунун жейт, иттин кара капталынан; тоотпойт-мурдун балта кеспейт, тушарына тецебейт ж. б. Фразеологиялык айкалыштар стилдик жактан элестуулуккв ээ. Мисалы: узун кулак кары айтат, ушкуругу таш жарат деген фразеологизмдер" [2]. Жомоктор дагы, фразеологизмдер дагы карт тарыхыбыздын рухий табылгалары, ошол себептен экое бири-биринен ажырагыс байланышта болуп келе жаткандыгын элдик оозеки чыгармачылыктагы мурастарыбыз да далилдейт. Кыргы элинде Бурана шаары тууралуу жомок мындайча баяндалат: "Жакшы керген кызын мунаранын устунде улпулдетуп багат. Бир куну байдын башына **кара кунтушту**, сулуу кызынан айрылды. Байдын **журегу муздады**, керсе баягы жолоочунун айтканы дал келип бай кызына мунара салса да, сактап кала албаптыр". Ал эми "Жашоо айлампасы" аттуу жомокто: "Ошентип адам **алты саны аман, колу ачык** ачык, кенулдуу, курсант жашап отуптур. Андан кийин эшек жылдар келиптир. Адамдын балдары бойго жетиптир. Кеп жылдап, **кашыктап чогулткан оокатын** эми алар сыртка ташып, чачып, ысырап кылышыптыр. Адам болсо аларга эч нерсе карматпай кункулдеп, урушчаак боло баштаптыр. Баарына нааразыланчу болуптур". Мында эки суйлемде уч фразеологизмдин колдонулушу жомоктун мазмундуулугун арттырат. Бирма жомогунда Илгерки бир заманда **чычкан жвргвльгвс токойдон** алые эмес жерде уйлар оттоп журушчу экен. Алар дайыма чогу журушуп, биреесу да белунчу эмес. Ал эми токойдо болсо жолборс жашачу. Ал жаман куу жана ичинде ар дайым **кара таруусу айланып турчу** экен. "Акылдуу бала" жомогунда Илгери бир **атагы таш жарган** ууру болуптур. Анын жалгыз баласы бар экен. Баласы чокойгондо, атасы чакырып алып:- Балам, мени сыйласаң-ууру бол, мындан белек жакшы кесип жок,-деди. Баласы **кабагына каар жаап**: Ата, эгер мени адам кылам десен — уурулук кесипти уйретпе, андан кере **маңдай терим** менен эмгек кылайын,-деди. Ууру аябай ачууланды: -Атанын жолун жолдобойт деген эмне?. Атанын тилин албайт имиш!. Ууру болсоң **мурдуңду балта кеспейт**.

Менин сезум эки эмес, айтканымдан кайтпайм. Бугун туну теменку айылдагы. Жоошбайдын кызыл егузун уурдап кел. Уурдабасаң, кезуме керунбей, ошондон ары жогол! Бала макул деп уйден чыкты да, Жоошбайдын кызыл егузун кузгу эгинге

сатып келди. Аны атасына айткан жок. «Балам езумду тартып ууру болот экен» деп атасы **мацдайы жарыла** кубанды. Кыргыз эл жомокторунун бири "Акылдуу дыйканда" адамдын мунезуне байланыштуу фразеологизмдер арбын кездешет: Бир хан урунарга тоо таппай, урушарга жоо таппай отуруп, езунун жигиттерине: -Мага акмак киши таап бергиле! — деп буйрук кылды. Эки жигит жолго чыгып, акмакты издеп кетишти-Эми кимди алай барабыз? Жен эле кишини кармап барсак, хан бизди жазага тартат,— деди биринчиси. Экинчиси айтты:-Сен кандай **акылы кем** макоосуз? Кимди деген да сез болобу?.. Жолуккан эле кишинин эркине койбой жетелеп барабыз. Хан чакырып жатат десек, барбаска айласы канча! Экое ушинтип келе жатый, карагай суйреткен **кара таман** бир кишиге жолукту. "Акыл карачач жомогун кайсы кыргыз билбейт? Мында да адам сапаттарына тиешелуу сез айкаштарын жолуктурабыз. **"Кара кылды как жарган каным**, "кандын суроосуна жооп бер",-деп атам ээрчитип келди, суроонузду айтыңыз, жооп берейин,-дейт. Кан баягы **баш катырма** суроолорду берет. Карачач ойлоно калып чечмелеп кирет".**"Сыйкырдуу сака"** деген жомокто: Кундердун бир кунунде миц кой кайтарган бала менен жуз кой кайтарган бала койлорун эки белек жайып коюп, чуке ойношот. **Каш карайганда**, жуз койлуу бала чукесун бут уттуруп, бир сакасы эле калат. Ошондо гана кайтарган кою эсине тушуп, койлоруна келсе, баарын карышкыр кырып кетиптир. Уйуне баргандан **журегу тушуп** бала бир ункурге тунейт. Курсагы ач, ичерге тамак жок, кою кырылып, чукесун уттуруп, **ичи куйуп** уктай албай коёт. Ангыча тац да атат. Короого келип, койлорун караса, миц коюунун бири да калбай кырылып калганын керет. Ошондо **жаны кашайып**, саканы отко ыргытат. Сака отко тушер замат жарк этип жалын чыгып, жалындын арасынан он эки муйуздуу бугу чыгып, токойго чуркап кетет. "Алтын куш" жомогундагы эпизоддо теменкудей фразеологизмдер кездешет: - Кек-Дарыянын жакасындагы, Кекче Тоонун арасында тоо менен тендешкен, сырты кумуш менен жалатылган чоц бир уй турат. Ошол уйдун тебесунде жашаган бир **ай десе аркы жок, кун десе керку жок** сулуу кыз бар. Эгерде сен бизге ошол кызды алып келип берсец, кумуш жалдуу, алтын куйруктуу айгырды сага беребиз,-дешет. -Айткан тилди албайсыц, аркама мингин!-деп баланы аркасына мингизип журуп кетет. **Кабагын кашым дебей** журуп олтурушуп, журуп олтурушат.

Ошондой эле кез жоосун алуу, жоо куугандай. жоон билек, жандан тунулуу, ж⁰о жакадан беруу этектен алганда, жылан сыйпагандай, кудайга шугур, кудай урсун, куурай башын сындырбай, оозунан алдырган берудей, оозуц кайсы десе, мурдун керсетуу, ортого салуу, опол тоодой, елбеген терт шыйрагы калды, елее бир чуцкурда, тирүү болсо бир дебедө болу, епке чалуу, сакалыш ерттенгур, суу журек, таманына май тешее, шиш куйрук, ыйманышды жебе сыяктуу фразеологизмдер ушул эле жомоктордо кездешет.

Жогоруда биз кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктагы жомоктордогу туруктуу сез айкаштарын андагы диалогдор, эпизоддор, суйлемдер, узундулер, мисалдар аркылуу берууге аракеттендик. Биринчиден, жомоктордо фразеологизмдер адабияттын башка жанрларына салыштырмалуу ото арбын жолугат жана жомоктордун сюжетине керк берет. Экинчиден, жомоктордо кепчулук учурда адамдардын кулк-мунезуне, сапаттарына карата айтылган фразеологизмдер орун алган. Кыргыз фольклору ез ичине нечендеген коомдук-саясий кыймылды, тарыхый окуяларды, каада-салттарды камтып келет. Демек, андагы фразеологизмдик сез айкаштары бир макаланын чегине сыйбайт, дагы-дагы илимий изилдеелерду. иликтеелерду талап кылат.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин фразеологиялык сездугу: Мектеп окуучулары учун. - Ф.: Мектеп, 1990. - 118 б.
2. Акунова А.Р., Раимбекова М. Азыркыкыргыз тили. Лексика. - Бишкек: ОсООСурет басма салону, 2005.-105 б.
3. Дыйканов К. Кыргызтилинфонетикасымененлексикасыбоюнча методикалык колдонмо. - Фрунзе: КМУ, 1988. - 104 б.
4. Жамшитова Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызских и русских языков и их лексикографическое описание: - Фил. ил. канд. дисс: 13.00.00. - Бишкек, 2000.- 168
5. Жамшитова Г.Ж. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча математикалык фразеологиялык сөздүк. - Бишкек: Шам, 2000. - 336 б.
6. Закиров С. Кыргызтилинин макал-лакаптары.- Ф.: Мектеп, 1962.-127 б.
7. Калдымолдоева А. Сез айкаштарын окутуу боюнча методикалык колдонмо (3-5- курстун студенттери учун). -Фрунзе: КМУ, 1989. -24 б.
8. Кыргыз тилинин фразеологиялык сездугу /Э.Абдулдаев, А.Биялиев, А.Курманалиева, Т.Назаралиев, Ж.Осмонова, К.Сейдакматов/.-Фрунзе: Илим,1980.- 324 б.
9. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сез айкаштары (Жалпы маселелер).- Фрунзе: Илим, 1976.- 94 б.
10. Эгембердиев Р. Фразеологизмдердин составын аныктоо. // Проблемы терминологии и грамматическая структура киргизского языка: Сб. науч. трудов.- Фрунзе, 1983.- 86-106-б.

